

Предраг Петровић

Православни богословски факултет, Универзитет у Београду

Символични аспекти еклисиологије божанственог Дионисија Ареопагита

Сажетак: Сачувани списи Дионисија Ареопагита сведоче о нарочитом гносеолошком приступу Тајни Христовој. Дионисијево сагледавање реалности, смисла и циља различитих нивоа постојања света као Цркве не може се разумети, ако се претходно не препозна свештена слојевитост и односност појединачних симбола постојања. На тај начин се јасније сагледава однос тројединог Бога са многодимензионалним и многозначним нивоима бића и ствари. Узрок постојања може бити препознат и као циљ, односно, покој свега постојећег, док Црква јесте свештени пут који нас води од благодати у вери, до благодати у облику.

Кључне речи: Символ, Узрок (постојања), нивои постојања, благодат, вера, облик, Тајна Христова.

Увод

Црквено предање сачувано до данашњег дана у ареопагитским списима чије се ауторство везује за име Дионисија Ареопагита, ученика апостола Павла и првог атинског епископа, представља изврсно сведочанство о мистагошком приступу Тајни постојања Тела Христовог, Цркве. Многодимензионалност, или боље, многозначна слојевитост симболичне гносеологије која се може препознати као пројекција Дионисијевог еклисиолошког начина сазнања, повлачи за собом актуализацију *символа*, али не просто као феноменолошког проблема. Ако бисмо верно следили „феноменологију“ симбола произишлу из ареопагитовог богословског предања, указао би нам се простор за синтетичко сагледавање међусобно зависних структура створеног света. На тај начин Тајна живота би из „објективне“ равни постојања *ипродисала* одговарајућим богоустановљеним мерама постојања, односно, у складу са одговарајућим пуноћама времена божанског домостроја спасења¹.

Чињеница да до данас сачувани ареопагитски списи чине половину, а могуће и трећину првобитног опуса, као да и не представља препреку у препознавању Дионисијевог оригиналног православно-хришћанског приступа најширим хоризонтима постојања. Питања везана за однос јединства и мноштва као и питања везана за појединачне равни постојања необично лако налазе своја вишедимензионална и вишезначна симболична разјашњења, или боље рећи, откривења у *Corpus-у Areopagiticum*. У том смислу и начин постојања света незаобилазно подразумева посебан приступ стварностима које се у поменутих списима називају *символом* или *символима* (τὸ σύμβολον, τὰ σύμβολα), *символичним* (συμβολικός, ἡ, ὄν), *синџезом* или *синџезама* (ἡ σύνθεσις, αἱ συνθέσεις) или пак сличним изразом, *синџима* (τὸ σύνθημα).

¹ Види, Петровић, П., Символ и спасење (Савремени егзистенцијални одрази сотириолошких начела древне Цркве), Институт за теолошка истраживања ПБВ, Београд, 2010. 50–56.

Гносеолошке рефлексije символа у *Corpus-y Dionysiacum*

Када говоримо о симболима не ограничавамо се на једну од њихових димензија. Тако, на пример, неки аутори сматрају језик неком врстом симболичног система са семиотичком функцијом који омогућује комплексне комуникације међу људима². Не спорећи и ову реалну димензију символа, нећемо се на њој задржавати, због тога што нашу пажњу привлачи распрострањена употреба израза символ за стварности које нису обавезно и егзистенцијалне. Наиме, иако се израз *символ* или *симболично* данас користи углавном у преносном, метафоричном или алегоријском смислу, у ареопагитском контексту речи *символ*, или, *симболично* сведоче о запажаним двојаким, али и вишеструким структурама постојања ствари и бића. Дионисије, дакле, говорећи о симболима, отвара онтолошке равни постојања. Једно од Дионисијевих дела које се до данас сматра историјски изгубљеним носи назив „Симболичко богословље (Συμβολικὴ θεολογία)“, и у њему писац износи важност не само сагледавања чулних страна символа, већ читаве унутрашње динамике символа³.

Етимолошко порекло речи *символ* налази се у глаголу *συμβάλλω* који буквално означава две или више ствари или стварности које се *заједно сīављају, заједно йосīављају*. У Дионисијевом случају ради се о истом значењу с тим да једна или више ствари, заједно постављене, дејствују јединствено, односно, сједињено. На тој основи, символ је *синīеīиичка сīварности* која сведочи о јединству унутар комплексних дејстава *сасīављених* стварности, и то најшешће састављених видљивих и невидљивих ствари. Уз то, израз синтеза, односно синтезе (ἡ σύνθεσις, αἱ συνθέσεις), као и израз *синīима* (τὸ σύνθημα) долазе од глагола *συνθέτω*, који такође има значење *сасīављања*.

Невидљиве стварности као саствани део символа не морају обавезно означавати и нематеријалну стварност; посматрана засебно, управо материјална стварност својим највећим делом јесте невидљива. Јединство видљивог и невидљивог запажа се дакле и онда када је приступ свету потпуно материјалан. У оваквом смислу, феномен *симболичноī* односи се најпре на површину чулима опажаног ствари, бића, елемената или стихија. Ако разматрамо невидљивост непојавног, али материјално постојећих ентитета, тада лако увиђамо комплексније димензије које поседује невидљиви материјални део стварности од свог, јасно видљивог дела. Јединствену приступачност невидљивих материјалних димензија постојања омогућује њихов видљиви, површ(и)н(ск)и облик постојања.

Следећа претпоставка правилног приступа реалној есхатолошко-историјској природи постојања света у Богу односи се на свест о слојевитости, односно многодимензионалности јединственог и свеопштег богосмичког начина постојања. Несмешљивост многослојевитих димензија свеопште Тајне постојања видљива је како у различитим антрополошким слојевима постојања тако и на нивоу многослојевитости сваке врсте створеног постојања. Неизбројиви међусобни односи различитих елемената света подразумевају и, условно речено *дескрајну* разноврсност на нивоу материјалног постојања, разноврсност у којој и на нивоу истоврсних ствари и бића не постоје две исте ствари или два иста бића. Све то нас упућује на чудесну онтолошку слојевитост коју мора да прати и свест о одговарајућим

² Види више о овој теми код, Deacon, T. *The symbolic species: The co-evolution of language and the brain*. Penguin Books. London, 1997. Види такође и, Trask, R.L. *Language and Linguistics: The Key Concepts*. Routledge, Abingdon, 2007.

³ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Ἐπιστολὴ θ', PG 3, 1104BC.

гносеолошким слојевитостима. Но и поред потпуне разнородности бића и ствари, ипак све тежи истоме Узроку постојања као онтолошком циљу. Тако са једне стране највиши Логос мудрости показује силу свеопштег Узрока постојања, а с друге стране на делу је свесни отклон човека од Бога као узрока постојања, што човек историјски испољава усиљеним раздвајањем или мешањем, по природи-богоустановљених јединстава и различитости у начину постојања бића и ствари. Ово се у доменима бића и ствари препознаје у извртању и мешању несмешљивих богоустановљених места и назначења бића и ствари било да су у питању природни начини постојања бића, било да се ради о мешању служби унутар словесне групе бића⁴. У доменима ствари, односно неживих бића, отклон од Бога као узрока постојања види се у катастрофалним последицама мешања елемената постојања богоустановљено раздељеним по месту, самим чином Божанског стварања. Признање постојања местом, представља богоустановљени услов опстајања неживих елемената света. То значи да када би на пример, сунце могли по месту постојања помешати са земљом, земља као слабије биће, не би опстала. Или када би се жива бића помешала по месту на коме су, ни једно не би опстало. Због тога Бог премудро вечним умовањима, односно парадигмама бића која јединствено у Њему предпостоје као Његове воље, доводи у постојање које се опажа просторно, по месту, јер једино на тај начин човек и може постојати по икони и подобју Творца. Све у свему, начини постојања разлучиви и умовани по различитости свог места постојања сведоче о осетљивој слојевитости, односно свештено-јерархијској структури многодимензионалних и многозначних начина постојања, словесно запажаној у неизбројивим односима појединачних елемената од којих је саздан свет⁵.

Ако узмемо у обзир структуру материјалног света запажамо да се у ареопагитским списима помињу четири видљива нивоа материјалног постојања. Ова чињеница не представља ексклузивитет само Дионисијевих списа. Светоотачки списи који се баве космологијом прате заправо одговарајуће Мојсијево предање о истом броју (4) нивоа постојања видљиве природе (из Пост. 1).

Имајући у виду запажана симболична растојања између четири јасно разлучива нивоа постојања, можемо рећи да се први ниво постојања он показује као *нежив*, због тога што се на овом нивоу не запажа животни покрет. У *Corpus Areopagiticum* овај ниво постојања назива се, али не искључиво, изразом *биће* (εἶναι). У том смислу и онај огромни део света који називамо неживим, јасно се показује подлогом или основом живота „живог“ дела света. Ареопагитски списи преносе библијску пројекцију живота „неживог“ дела света, инсистирајући на томе да сваки од елемената неживог дела света, са свог нивоа постојања учествује у животу. Тако нпр. без обзира на чињеницу да камен као нежива твар не показује покрет, то не значи обавезно и да не учествује у животу, односно постојању, са нивоа свог начина постојања, односно на нивоу тога што јесте. Другим речима он показује „унутрашњу тежњу“ за остајањем у свом нивоу постојања, тежњу коју ареопагитски списи подразумевају под изразом „ἡ ἔξις“⁶, а чији смисао Максим Исповедник тумачи као „упорни квалитет“⁷.

⁴ Види код, Петровић, П., „Богослужбена природа црквених служби“, *Саборност*, бр. 1–4 (IX), Пожаревац, 2005. 60.

⁵ Види код, Зизиулас, Ј., „Символизам и реализам“, *Саборност*, 1–4 (VII), Пожаревац, 2001. 27–32.

⁶ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Περὶ θεῶν ὀνομάτων, PG 3, 696D.

⁷ Максим тумачи овај Дионисијев израз речима: „ὅτι ἔξις ἐστὶ ποιότης ἔμμονος“. Види Μάξιμος Ὁμολογητής, *Σχόλια εἰς τὸ Πρῶτὸν τῶν θεῶν ὀνομάτων*, PG 4, 244B.

Шире посматрано, обележја првог нивоа постојања јесу и природна непопешаност, односно разлучивост, неизбројивост, али и непоновљивост појединачних елемената постојања. Особине *нейомешаности* и *разлучивости* огледају се у природном разликовању или просторној одвојености елемената постојања, док се неизбројивост не односи на „безбројност“ као особину нечега бесконачног, већ на немогућност човека да за живота преброји елементе било којег појединачног нивоа постојања. Другим речима, различити облици првог нивоа постојања по својим врстама јесу неизбројиви. Особина *нейоноповљивости* указује на немогућност постојања две истоветне ствари у природи. Уколико је сагледање непопешаности, односно разлучивости и непоновљивости дубље, утолико је јасније и јединство које влада тако разноврсним светом.

Символизам као основ сагледавања материјалног света постаје комплекснији уколико се невидљивом делу материјалног света приброји још скривенији, унутрашњи део „неживог“ постојања које поседује покрет⁸. Најзад, овај основни ниво постојања по својим врстама садржи и невидљиве и уједно најтајновитије делове свог постојања које бисмо могли назвати *законима постојања суштинине*. Неживе врсте постојања поседују различите међусобне законе постојања сопствених суштина, законе који нам заправо омогућују препознавање различитих врста неживог постојања. У том смислу сваки појединачно запажани елемент постојања поседује и свој унутрашњи закон постојања који је потпуно невидљив и нематеријалан иако омогућује материјално постојање сваке суштине⁹. Символични начин сазнања првог нивоа постојања подразумева с једне стране спознају јединства и дејства видљивог и невидљивог дела постојања, а с друге, сајединство и садејство појединачних врста неживог постојања. Најшире посматрано, сав неживи свет јединствено дејствује на вишим нивоима постојања због чега символичну природу света у *јединству* постојања и дејстава појединачних „парова“¹⁰, препознајемо као синтетичку, односно символичну стварност.

Символична феноменологија препознаје се и на следећем нивоу материјалног постојања, односно на нивоу постојања биљног света; и овог пута највећи део материјалног постојања јесте невидљив. Видљива је дакле само површина неке биљке наспрам посматрача. Нарочита одлика коју биљни свет поседује представља особина раста по свакој од биљних врста. Заједнички именитељи биљног и неживог нивоа постојања јесу опипљивост, односно материјалност, појединачност, али и свеопште јединство раздеоба по врстама, раздеоба које подразумевају различите квалитете, неизбројивост, непопешаност (одмереност).

Ниво постојања биљног света не карактерише живот по чулима, али следећи ниво постојања чини животињски свет, који осим материјалне природе, особине раста по сопственим врстама (али и осталих побројаних заједничких особина неживог и биљног света), поседује и чулност као најизраженију особину свог нивоа постојања. Ова чињеница представља темељну различитост у односу на претходне нивое постојања.

⁸ На овом месту имамо у виду унутрашњи а уједно и највећи материјални део земље који је у сталном покрету.

⁹ Модерна наука не успева да допре до смисла постојања неке суштине. Насупрот томе, модерна наука успева да промени начине постојања суштине и у добром и у лошем смислу. Тако нпр. излечење од болести не представља виђење самог закона постојања, већ експериментално достигнуће у коме се показује да закони постојања суштине дејствују у одређеном смеру. Али Ко је тај, или „шта“ је то што покреће, или што „стоји“ иза закона постојања бића, остаје непознаница научног начина сазнања.

¹⁰ Види код, Διονύσιος Αρεοπαγίτης, Περί τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, ΡG 3, 440С.

Човеков свет представља следећи ниво постојања. Он у себи обухвата особине три претходна нивоа постојања тако да се јасно може закључити да је људско тело, попут сваког видљивог бића или ствари, видљиво најпре својим површинским делом, док су комплексне функције тела „по дубини“ постојања скривене. Функције човечијег тела некако су смештене „с оне стране“ или „иза“ површине његовог материјалног постојања. Можемо рећи да јединственост дејстава видљивог и невидљивог материјалног дела човека пројектује чак и човекову материјалну природу на *символичан* начин. Човек међутим, није сачињен као искључиво материјално биће, већ је једним својим делом и душевно биће.

Душа као невидљиви али и нематеријални део човека (односно не од телу истоветне материје), показује своју вишедимензионалну структуру. У списима различитих аутора наилазимо на различита учења о деловима душе. Тако на пример ареопагитски списи познају жудни (ἐπιθητικός), афективни (θυτικός) и словесни (λογικός) део душе. И поред своје вишедимензионалности, душа се показује као јединствено дејствен човек део. Будући да је она невидљива телесним очима, а да са телом јединствено дејствује, можемо рећи да се као невидљива открива кроз видљиво тело. На тој, најширој основи, човека лако можемо назвати *homo symbolicus*. Човек у том смислу постоји као *огіонейка* претходних нивоа постојања, због тога што се у човеку сусрећу све друге равни постојања чија је „судбина“ неминовно у власти човека.

Дакле, човеков ниво постојања подразумева особине претходних нивоа постојања, али са онтолошким квалитетом *слободе*, односно *словесности*, коју остали нивои постојања не поседују. Због ове чињенице јасно је да су претходни нивои постојања зависни од људи у онтолошком смислу. Сагледавајући човека запажамо најпре да човек осим материјалне видљивости, особине раста и чулног (животињског) начина постојања који умногоме детерминише човека, показује потребу за слободним постојањем. То не подразумева само жељу за постојањем „по себи“, већ управо жељу за структурно-комплексним симболичним начином постојања у заједници. Слободну заједницу човек може идентификовати у крајњем случају и са заједницом на искључиво материјалним основама (материјалној користи и интересу), али с друге стране човеков суптилни словесни део властан је идентификовати слободну заједницу по преимућству управо са заједницом Бога и људи. Овај други вид заједништва подразумева одрицања која предпостављају чак и одрицање читаве људске заједнице од сопствене животињске природе, што се у животињском нивоу постојања не може препознати.

Смисао и циљ симболичне феноменологије ареопагитских списа

Имајући у виду описане нивое постојања морамо узети у обзир и чињеницу да ареопагитски списи нису просто једна од могућих *фисиолошких* описа света (у овом случају од стране Дионисија Ареопагита, или неког аутора који би се крио иза његовог имена). Уз то, није озбиљно препустити симболичне исказе ових списа, или боље рећи-сводити њихов смисао на алегоријска тумачења елемената природног постојања. Напротив, овде је реч о крајње озбиљној визији реалне структуре постојања у којој феномен симбола постаје истозначан појму- *постіојање*. Другим речима, као што запажамо да постојање у својој основи подразумева јединство многих појединачних постојања чији поредак омогућује несметано постојање целина (или целине), тако и ареопагитски симболи сведоче о структури међу редовима и врстама бића и ствари. Структура постојања пројектује поредак појединачних и

општих симбола тако да међу њима постоји саборност као целина, односно јединство свеопштег постојања.

Дионисије и Максим говоре о томе да својим грехом човек себе ослања на нечему чега заправо нема, и привид с којим се упознајемо постаје јасан тек ако имамо у виду хришћански приступ свету препознавањем и сведочењем онога што јесте на нивоу богоустановљених начина постојања. Послепадни начин постојања међутим, подразумева увођење у божански начин постојања онога што сада није у стању да постоји на божански начин. Ово је иконолошки одраз божанског чина стварања света, јер боговрсни начин постојања који започиње крштењем, од онога који је претходно постојао на основама закона послепадног света, а сада улази у постојање, немајући за основ свог живота телесну чулност. Хришћански начин постојања јесте сједињење са Оним који истински Јесте и мноштва које одаје утисак да постоји, а заправо *још није*, што и налазимо код Дионисија када описује *јојавне сѿварносѿи за које се (само) мисли да још јоје* (οὐκ οὖσαν, ἀλλὰ δοκούσαν)¹¹. Ако се уз ове Дионисијеове изразе присетимо Господњих речи упућених грешницима у последњи дан: „никада вас нисам знао“ (Мт. 7, 23) тада је јасно да је постојање у апсолутном смислу те речи везано само за оне димензије подобне богоустановљеним начинима постојања у Христу. Господ ове речи није исказао као алегорију, јер Његови саговорници у богослужбено-символичној библијској причи гносеологију искључиво смештају у сфере чулног искуства говорећи: „јели смо пред тобом и пили смо...“ (Лк. 13, 26). Међутим, Синовљева јединородност од Оца означава вечно сапостојање или „вечну савременост“ коју Црква иконично пројављује богоустановљеним богослужбено-символичним начином постојања. То ће рећи да смрт није догађај за Цркву, већ је живот догађај за Цркву. У истом смислу време и простор нису препрека заједничком постојању због обитавања Бога у свету, тако да је Он већ од сада богослужбено-символично „све у свему“ (1. Кор. 15, 28). Отуда и Господње речи: „волите непријатеље своје...“ (Мт. 5, 44).

Corpus Dionysiacum нуди визију симболичног света чије постојање „по себи“ није вечно, нити је пак као створено производ случаја, већ последица надумног дејства Узрока, Творца. Будући да постоји Творац као Узрок постојања, све што постоји природно и тежи Узроку сопственог постојања; због тога и створени свет тежи Богу, своме Узроку постојања. Из оваквог Дионисијеовог става лако се може ишчитати онтолошки смисао човековог живота, тако да на нивоу појединачних симбола, односно појединачних постојања, препознајемо дубоку љубавну приврженост најпре родитељима као *делимичним узроцима* постојања, а касније и приврженост првом и правом Узроку постојања, Богу.

Препознавање Узрока постојања представља основни захтев и смисао Corpus Dionysiacum-а. Писац преноси заправо библијско предање по коме је Узрок онтолошким јазом одвојен од проузрокованих бића и ствари. Узрок је апсолутно слободан од било какве могућности ограничења. Узрок се открива човеку, док човек природно тежи своме узроку. Ако човек не препозна Узрок свих узрока, тада бесциљно покушава у другим, проузрокованим стварима тражити свој узрок постојања. Будући да су створене ствари и бића ограничене смрћу, човек се тада креће по свету смрти тражећи у смртним стварима или бићима узрок свог постојања. Такав човек се међутим не може смирити, због тога што мир, или смирење, или покој, може наћи само у Богу као истинском Узроку постојања.

¹¹ Διονύσιος Ἀρεολαγίτης, Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, PG 3, 461A.

Могућност сједињења човека и Бога постоји једино у симболичној заједници личности, заједници коју није измислио човек, већ заједници коју због смртности света може да установи само истински Узрок у чијој је власти свеколико постојање. Управо такву заједницу, коју Дионисије назива „свештено сабрање“¹² налазимо у његовим списима и под именом „архисимвол“¹³. Символ просветљења је предуслов *архисимволичне заједнице*, што значи да се појединачни богоустановљени симболи, по свом поретку на саборнији начин најприсније уклапају у свеопшту структуру *архисимвола*. Ако имамо у виду христолошку позадину ареопагитских списа, недвосмислено можемо закључити да је заправо Христос „Творац симбола“¹⁴, тако да је и Тајна Христова заправо тајна *свештеној сабрања*. Сви претходни појединачни нивои постојања у човеку имају ослобођење од начина постојања по природи. Запажана јединства појединачних редова или врста постојања, јесу саборни начини постојања али јерархијски нижи наспрам еклисиолошког, односно богочовечанског сједињења људи са истинским Узроком постојања. На тај начин, појединачни симболи постојања које би могли условно назвати *природним симболима* (дакле природним постојањима), уклопљени су у најприроднијем и најдубљем смислу у богоустановљени, богослужбени, односно јерархијски симболизам Тела Христовог, Цркве.

Новозаветни начин постојања Цркве изображава будуће избављење од смрти, и у таквој есхатолошко-историјској димензији постојања Црква сведочи о божанском пореклу својих симбола спасења. Њихова прилагођеност људском начину сазнања (односно видљивим пројекцијама невидљивих, тајноводствених структура постојања) омогућује да у Будућем Веку нико не може имати изговор о непознавању богочовечанског начина постојања историјски откривеног у симболима. С друге стране, богослужбено-симболични начин постојања сачињавају егзистенцијалне обрасце мимо којих није могуће прићи Господу. Начин постојања који сада кроз Цркву представља *благодат у вери*, Другим Доласком Христовим биће преображен у „благодат у облику“¹⁵. Садашњи, историјски начин постојања *свештених умова*, Дионисије назива симболичним и „свештенографским“¹⁶, док Будући Век назива *боговрсним и христјоврсним блажено досјићинијим крајем* (покојем)¹⁷. Дионисије преноси заправо апостолско предање, тачније предање апостола Павла по коме „сада видимо као у огледалу, у енигми“ (1. Кор. 13, 12), јер је будућа страна постојања историјски била скривена и за апостола Павла. Будући Век доноси дакле, познање не у симболима, већ на начин *божанској љознања Цркве*. У том смислу је и Тајна Васкрсења Цркве саборни циљ богослужбено-симболичног јерархијског начина постојања света описаног у списима Дионисија Ареопагита.

Када апостол Павле говори о томе да је Црква Тело Христово, он нема у виду објективистички приступ телу Господа Исуса Христа (који је попут нас реално историјски постојао пре 2000 год.), већ многодимнзионалност свештеноначалних дејстава као начина постојања Цркве као Тајне Христове. Намера апостола Павла дакле, јесте да управи човека ка надилазу појединачности, односно ка неупоредиво саборнијим, богослужбено-симболичним односима многих унутар свештене и

¹² Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, PG 3, 428C.

¹³ Исто, 428B.

¹⁴ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, PG 3, 428B.

¹⁵ Μαξιμὸς Ὀμολογητῆς, Ἡ Μυσταγωγία, PG 91, 705A.

¹⁶ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, PG 3, 424C.

¹⁷ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Περὶ θεῶν ὀνομάτων, PG 3, 592C.

јединствене Тајне Тела Христовог, Цркве. Тајна Христова јесте пут кроз историју; она је и крај и покој овога света. Дионисијево хришћанско предање о Архисимволу свеколиког постојања говори о јерархијски-саборном, односно црквеном начину постојања оних који желе да их исти Господ Исус Христос избави од смрти.

Извори

- MIGNE, J. P., ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΑ-Patrologia Graeca-PG, Paris, 1857. Reprint Αθήναι, 1987.
 Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Περί θείων ὀνομάτων, PG 3.
 Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Ἐπιστολή θ', PG 3.
 Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Περί τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, PG 3, 461A.
 Μάξιμος Ὁμολογητής, Σχόλια εἰς τὸ Πρὲι τῶν θείων ὀνομάτων, PG 4.
 Μάξιμος Ὁμολογητής, Ἡ Μυσταγωγία, PG 91.

Литература

- Deacon, T. The symbolic species: The co-evolution of language and the brain. Penguin Books. London, 1997.
 Зизиулас, Ј., „Символизам и реализам у православном богослужењу (особито у Светој Евхаристији)“, *Саборносѝ*, 1–4 (VII), Пожаревац, 2001. 13–35.
 Петровић, П., Символ и спасење (Савремени егзистенцијални одрази сотириолошких начела древне Цркве), Институт за теолошка истраживања ПБВ, Београд, 2010.
 Петровић, П., „Богослужбена природа црквених служби“, *Саборносѝ*, бр. 1–4 (IX), Пожаревац, 2005. 57–68.
 Trask, R.L. Language and Linguistics: The Key Concepts. Routledge, Abingdon, 2007.